Madraximova Dinora Ismoil qizi
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti 3-bosqich tayanch doktoranti
madraximovadinora@gmail.com

OLIMJON BARUDIYNING TA'LIM-TARBIYAVIY FAOLIYATI VA ASARLARI

Annotatsiya: *Maqolada Qozon jadidchiligining yirik vakillaridan biri Olimjon Barudiyning ta'lim-tarbiya sohasidagi faoliyati va asarlari tahlil qilinadi. Barudiy madrasa ta'limidagi kamchiliklarni tahlil qilib, Qozonda yangicha yondashuvga asoslangan Muhammadiya madrasasini tashkil etgan; uning faoliyati Idil-Ural musulmonlari orasidagi islohotchilik harakatini tushunish uchun ahamiyatlidir. Tadqiqotning maqsadi Barudiyning madrasa islohoti, ayollar ta'limi va ijtimoiy-siyosiy faoliyatini hamda asarlarining mazmuni va xususiyatlarini yoritishdir. Maqola ilmiy adabiyotda keltirilgan ma'lumotlarni tavsifiy tahlil qilishga asoslanadi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, Barudiy Muhammadiya madrasasini ibtidoiy, rushdiy, idodiy va oliy bo'limlarga ajratib qayta tashkil etgan, muallimlar bo'limini ochgan, o'quv dasturiga aqliy fanlarni kiritishni yoqlagan, ayollar ta'limini qo'llab-quvvatlagan va ta'limning turkiy tilda olib borilishini himoya qilgan. Uning ibodat, axloq, hadis, arab tili grammatikasi va ta'lim masalalariga bag'ishlangan asarlari asosan darslik xususiyatiga ega bo'lgan. Maqola Barudiyning Qozon tatarlari va Rossiya musulmonlari uyg'onishidagi o'rnini yoritadi.*

Kalit so'zlar: *Olimjon Barudiy; jadidchilik; Usuli jadid; Qozon tatarlari; Muhammadiya madrasasi; madrasa islohoti; ayollar ta'limi; Idil-Ural; diniy darsliklar.*

ОБРАЗОВАТЕЛЬНО-ВОСПИТАТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И ПРОИЗВЕДЕНИЯ ОЛИМЖОНА БАРУДИЯ

Аннотация. *В статье анализируются образовательная деятельность и сочинения Галимджана Баруди — одного из крупных представителей казанского джадидизма. Проанализировав недостатки медресеного образования, Баруди создал в Казани медресе «Мухаммадия», основанное на новом подходе; его деятельность важна для понимания реформаторского движения среди мусульман Идель-Урала. Цель исследования — осветить реформу медресе, вопросы женского образования и общественно-политическую деятельность Баруди, а также содержание и особенности его сочинений. Статья основана на описательном анализе сведений, приведённых в научной литературе. Результаты показывают, что Баруди реорганизовал медресе «Мухаммадия», разделив его на начальное, рушдие, идадие и высшее отделения, открыл отделение для подготовки учителей, выступал за включение в программу рациональных наук, поддерживал образование женщин и отстаивал преподавание на тюркском языке. Его сочинения по вопросам богослужения, нравственности, хадисоведения, грамматики арабского языка и образования носили преимущественно учебный характер. Статья освещает роль Баруди в пробуждении казанских татар и мусульман России.*

Ключевые слова: *Олимджан Баруди; джадидизм; усул-и джадид; казанские татары; медресе «Мухаммадия»; реформа медресе; женское образование; Идель-Урал; религиозные учебники.*

THE EDUCATIONAL AND UPBRINGING ACTIVITIES AND WORKS OF OLIMJON BARUDIY

Abstract. *The article examines the educational activity and works of Olimjon Barudiy, a prominent representative of the Kazan Jadid movement. Having analysed the shortcomings of madrasa education, Barudiy founded the Muhammadiya madrasa in Kazan on the basis of a new approach; his activity is significant for understanding the reform movement among the Muslims*

of the Idel-Ural region. The study aims to describe Barudiy's madrasa reform, his views on women's education and his social and political activity, as well as the content and characteristics of his works. The article is based on a descriptive analysis of information presented in the scholarly literature. The findings show that Barudiy reorganised the Muhammadiya madrasa into primary, rushdiya, idadiya and higher departments, opened a department for teacher training, advocated the inclusion of rational sciences in the curriculum, supported women's education and defended instruction in a Turkic language. His works on worship, ethics, hadith studies, Arabic grammar and education were largely textbook-oriented. The article highlights Barudiy's role in the awakening of the Kazan Tatars and the Muslims of Russia.

Keywords: *Olimjon Barudiy; Jadidism; Usul-i Jadid; Kazan Tatars; Muhammadiya madrasa; madrasa reform; women's education; Idel-Ural; religious textbooks.*

Kirish

Rossiya musulmonlari orasida ta'lim tizimini yangilash harakati Ismoil Gasprinskiyning 1884-yilda ochgan «Usuli jadid» maktabi bilan bog'liq. Olimjon Barudiy bu yo'nalish bilan hamohang holda Rossiya musulmonlarining ta'lim va madaniyat darajasini yuksaltirish yo'lida mehnat qilgan. Barudiy Qozonda jadid maktablarini rivojlantirgan muhim shaxslardan biridir. U Qozon va Buxoro madrasalarida ta'lim olib, madrasa ta'limidagi kamchiliklarni tahlil qilgan va Qozonda yangicha yondashuv asosida madrasa tashkil etgan. Barudiy Gasprinskiyning yo'lini davom ettirgan; fikr va maqsad jihatidan farqlar bo'lsa-da, qo'llagan yangi usullari bilan Muhammadiya madrasasini tashkil qilgan.

Ushbu maqolaning maqsadi Barudiyning madrasa islohoti, ayollar ta'limi va ijtimoiy faoliyatini hamda yozgan asarlarining mazmuni va xususiyatlarini yoritishdir.

Metodologiya

Maqolada Barudiyning faoliyati va asarlari haqidagi ma'lumotlar izohlarda keltirilgan ilmiy adabiyotga — ensiklopedik maqolalar, ilmiy jurnal maqolalari, konferensiya ma'ruzasi va monografiyaga — tayanib bayon etilgan.

Barudiy ustoz Shihobiddin Marjoniy singari ta'limda zamon talablariga javob bermaydigan, mazmuni eskirgan kitoblarni o'quv dasturidan chiqarishni, madrasa dasturiga Qur'on, hadis va islom tarixidan tashqari matematika, tarix, geografiya kabi aqliy fanlarni kiritishni yoqlagan. U musulmonlarni mutaassiblikdan uzoqlashtirib, zamon talablariga mos ravishda tarbiyalash hamda dinni xurofot va mutaassib fikrlardan tozalash zarurligini ta'kidlagan.

O'z fikrlarini amalga oshirish uchun Barudiy Muhammadiya madrasasini ibtidoiy, rushdiy, idodiy va oliy bo'limlarga ajratib, qayta tashkil etgan. Bu bo'limlarning shakllanishi g'arb tipidagi Usmonli ta'lim tizimiga o'xshash bo'lgan. Bundan tashqari, u o'qituvchilar tayyorlash maqsadida muallimlar bo'limini ochgan hamda «Usuli jadid» tarafdori bo'lgan «Din va Adab» jurnalini chiqargan.

Barudiy hadis ilmini Abu Dovud, Termiziy, Ibn Moja va Nasoiyning «as-Sunan» asarlari, Buxoriy va Muslimning «al-Jomi'u s'-Sahih» kitoblari hamda hadislarning ishonchli va katta qismini o'z ichiga olgan «Kutubi sitta» asosida baholagan; uning ta'limda hadis ilmining rivojlanishiga qo'shgan hissasi katta bo'lgan. U Muslimning «al-Jomi'u s'-Sahih» kitobini dars dasturiga kiritib, uni shaxsan o'zi muntazam ravishda o'qitishni ta'minlagan. Bu madrasada hadis ilmidan yaxshi o'quvchilarning yetishib chiqishiga sabab bo'lgan.

Muhammadiyaga kirish uchun tatar tili va adabiyoti, rus tili, arifmetika, geografiya, islom tarixi va Qur'on bilimlaridan imtihon topshirish kerak bo'lgan. Madrasa dasturi o'n ikki pozitiv fan va to'rt diniy darsni o'z ichiga olgan.

Muhammadiya madrasasida Husayn Yamashev, Ali Asqar Kamal, Fatih Amirxon, Majid G'afuriy, Zarif Bashiriy, Fathi Burnash, Olimjon Sharaf, Burhon Sharaf, Ali Rahim, Aziz Ubaydullin va Naqi Isanbet kabi taniqli yozuvchi, shoir va siyosatchilar tahsil olgan. Barudiy ta'sis etgan bu madrasa Usuli jadid ta'limida Idil-Ural mintaqasining eng muhim va eng yirik ta'lim muassasalaridan biriga aylangan.

Barudiy ayollar ta’limi masalasiga katta ahamiyat bergan. U tariqat va madrasalardagi ta’lim faoliyatida yevropacha ta’lim uslubining Idil-Ural hududiga kirib kelishiga sabab bo‘lgan hamda ayollarning ijtimoiy hayotda ishtirok etishiga diniy jihatdan hech qanday to‘siq yo‘q, degan fikrni qo‘llab-quvvatlagan. Ayollar ta’limi g‘oyasining xalq tomonidan qabul qilinishi va qo‘llab-quvvatlanishi yo‘lida ish olib borgan. Madrasa darslarini isloh qilish zarurligini ta’kidlab, ayollarning ta’lim olishini muhokama qilgan va shu maqsadda kitob yoki jurnal chiqarib, ularning ta’limiga hissa qo‘shgan.

Barudiyning rafiqasi ham ayollar ta’limiga katta ahamiyat bergan va Muhammadiya madrasasi qoshida qizlar uchun ochilgan maktabda muallima bo‘lib ishlagan. 1890-yillarning oxirida Barudiyning sa’y-harakatlari bilan Muhammadiya madrasasi jismoniy imkoniyatlari, dasturi va darsliklari jihatidan eng muhim jadid madrasalaridan biriga aylangan.

Olimjon afandi Buxoro ulamolarining xalq ta’lim-tarbiyasiga ahamiyat bermasligini tanqid qilib, o‘z tug‘ilgan yurti Qozonni Buxoro bilan solishtirgan. Bu solishtirishda u Qozon va Bolgar yurtlarida mullalarning xalqqa foydasini maqtab, Buxoro ulamolari faqat dars berish bilan, imomlari esa namoz bilan mashg‘ul bo‘lib, xalqqa ta’siri yo‘qligini ifodalagan. Ayollar ta’limi nuqtai nazaridan Buxoroda ayollarni o‘qitish deyarli yo‘qligini, ayollarning din va ibodat bilimi jihatidan ham kamchiliklari borligini aytgan. Qozonda esa holat butunlay teskari ekanligini bildirib, bundan mamnunligini ifodalagan.

1917-yilning may oyida Moskvada o‘tkazilgan «Umumrossiya musulmonlarining birinchi qurultoyi»da Barudiy ham ishtirok etgan. Ayol va erkak din nuqtai nazaridan teng ekanligi, ayollarning siyosiy va ijtimoiy faoliyatda hamda saylovlarda qatnashishi mumkinligi, nikoh paytida ikkala tomonning roziligini olish, ayollarga ajrashish huquqini berish hamda ko‘p xotinlikni taqiqlash qarorlarining shariatga mos emasligi bildirilgan 191 imzoli taklif Barudiyning qo‘llab-quvvatlashi bilan qabul qilingan.

Barudiy tashkil etgan Muhammadiya madrasasi o‘quvchilarning zamonaviy tushuncha bilan ta’lim olishini maqsad qilgan bo‘lsa-da, ayrim o‘quvchilar tomonidan tanqid qilingan: madrasaning zamonaviyligi, ta’limning sun’iyligi hamda Barudiyning pozitiv fanlarga erishishda dinni vosita sifatida ko‘rishi tanqid ostiga olingan.

Olimjon Barudiy yashagan davrida fikrlari, faoliyati va asarlari bilan Rossiya musulmonlari, ayniqsa Qozon tatarlarining uyg‘onishida katta rol o‘ynagan olim bo‘lgan. U umri davomida «Bad’ul-ma’orif», «Muomalot», «Ma’orif-i Islomiyya» kabi ko‘plab asarlar yozgan.

Zamondoshlaridan farqli ravishda Barudiy ta’limning turkiy tilda olib borilishini va yangi tushuncha asosida amalga oshirilishini yoqlagan; shu sababli uning asarlari darslik xususiyatiga ega bo‘lgan. U asarlarida mavzuni tushunishni qiyinlashtiradigan tushunchalardan uzoq turib, mavzularni ochiq va aniq bayon qilgan. Uning asarlaridan islom dinidagi ibodatlar, arab yozuvi va grammatika qoidalarini o‘rganish mumkin bo‘lgani kabi, ta’lim-tarbiyaning nima uchun muhimligi, ta’limning rivojlanishi uchun nimalar qilish mumkinligi va davr madrasalarining holatiga oid fikrlarni ham olish mumkin. Asarlari o‘sha davr madrasalarida o‘qitish maqsadida ko‘p marta nashr etilgan.

«Ibodati Salos» va «Ibodati Salos (Tatima)»

Asar mazmunan Qur’oni Karim oyatlariga asoslanib, farz ibodatlar — haj, ro‘za va zakotning ta’rif va izohlaridan iborat. Bu ibodatlardan tashqari, Barudiy «Umra» va fitr sadaqasi bilan bog‘liq nafl ibodatlar haqida ham so‘z yuritgan. Ushbu mavzularni bolalar tushunadigan uslubda yozib, 1893-yilda nashr etgan. «Ibodati Salos (Tatima)» asarini esa «Ibodati Salos»ga qo‘shimcha sifatida, uni kengaytirib, 1909-yilda bolalardan ko‘ra kattalarni xabardor qilish maqsadida batafsil yozgan.[13]

Barudiy musulmonlarga ro‘za va haj ibodatlarining farz qilinishi, ularni qanday amalga oshirish kerakligi, vojiblari nimalardan iboratligi haqida batafsil ma’lumot bergan. Asarda Alloh taoloning zakotni farz qilganda faqirlarning haqqini ko‘zlaganini «Zakot faqirlarning haqqidir. Zakot bermagan kishi ularning haqqiga kirgan bo‘ladi va bu kishilarning molidan hayr va baraka kelmaydi» degan iboralar bilan izohlagan. Xalq orasida zakotning noto‘g‘ri tushunilishi, zakotning «moliyaviy» shartlari tufayli farz qilinishi, kimlarga va qancha zakot berish kerakligi hamda

zakotning ahamiyati haqida ham to‘xtalgan. Islomning besh sharti sifatida Alloh taoloning borligi va birligiga hamda hazrati Muhammad (s.a.v.)ning payg‘ambarligiga ishonish, Ramazon oyida ro‘za tutish, hajga borish va zakot berishni sanagan.

«Madxali Arabiya»

«Madxali Arabiya», ya’ni «Arab tiliga kirish» asari madrasa o‘quvchilariga arab tilini boshlang‘ich darajada o‘rgatish maqsadida yozilgan risoladir. Asarni yaxshiroq tushunish uchun Barudiy unga ilovalar (tatima) qismini ham kiritgan. Muallif arab tili qoidalariga alohida e’tibor qaratib, so‘zlarning iroblarini va ularning qanday amalga oshirilishini misollar bilan izohlagan. Arab tilidagi «Qofiya» kitobiga o‘xshash bu asarni batafsil va sinchkovlik bilan yoritib, duo bilan yakunlagan.

«Muomalot»

Barudiy «Muomalot» asarida islom dinidagi gunoh, savob, sunnat, vojib va harom bo‘lgan qoidalar haqida ma’lumot bergan. Asarda jamiyat hayotida islomiy usullarga ko‘ra ovqatlanish odobidan bahs etib, harom, halol va makruh taomlarni bilish zarurligini ochiq va tushunarli uslubda ifodalagan. Alloh taolo harom qilgan narsalardan uzoq turish, Alloh buyurgan ibodatlarda kamchilikka yo‘l qo‘ymaslik kerakligini, aks holda oxiratda shaxslardan hisob-kitob qilinishini eslatib o‘tgan.

Barudiy diniy ma’lumotlar bilan birga o‘sha davrning asosiy daromad manbai bo‘lgan tijoratga ham islomiy nuqtai nazardan yondashgan: tijoratni qanday olib borish kerakligini, tijoratda islomga ko‘ra joiz bo‘lmagan holatlarni tushuntirib, savdogarlarga halol daromad haqida bir qator o‘gitlar bergan.

«Savodxon»

Barudiy bu asarini madrasadagi sibyonlarga (bolalarga) arab harflari va so‘zlarini, qoidalarni o‘rgatish maqsadida yozgan. Asarda arab harflarining so‘z boshida, o‘rtasida va oxirida qanday yozilishi, ikki ustunli harflar, ikki o‘trali harflar va shaddali harflarning ta’rifi hamda ularning qanday o‘qilishi bilan bog‘liq izohlar va misollar keltirilgan. Shuningdek, hijriy oylar, raqamlar va abjad hisobi tushuntirilgan.

Arab grammatikasi mavzularidan tashqari, muallif kishining qanday go‘zal va ibratli musulmon bo‘lishi, musulmonlikda Alloh taologa shukr qilish va payg‘ambarga salovat aytishning ahamiyati haqida bahs yuritgan. Islom farzlarini bajarish kerakligi hamda bu farzlarning Allohning borligi va birligiga, hazrati Muhammadning Uning payg‘ambari va elchisi ekanligiga ishonish, haj, ro‘za, zakot ibodatlaridan iborat ekanligi tushuntirilgan. Bu ma’lumotlar bilan birga hazrati Muhammad (s.a.v.)ning hayoti hikoya qilinib, qurbonlik Muharram oyining o‘ninchi kuni, Rajab oyidagi Ragoib bayrami, Sha’bon oyining o‘n sakkizinchi kuni, Zulhijjaning to‘qqizinchi kuni (oshura kuni deb ko‘rsatilgan) va hajning o‘ninchi kunlarida so‘yilishi mumkinligi bayon etilgan. Asarda Amantu, Rabbana, Attahiyyot, Subhanaka, Allohumma solli va Allohumma barik kabi namoz duolari va suralariga ham o‘rin berilgan.

«Takmile-i Savod»

Barudiy ushbu asarida ta’limning ahamiyati va maqsadlariga to‘xtalgan. Asarning maqsadi bolalarga o‘qishni sevdirish va o‘qishga yo‘naltirish, yozuvini rivojlantirish orqali ikki tomonlama ta’lim berishdan iborat ekanligini ta’kidlagan. Madrasaning ta’rifini berib, uning ishlashi, modernizatsiya qilinishi va ahamiyati haqida ma’lumot bergan. Madrasalarni nafaqat erkak o‘qituvchilar, balki ayol o‘qituvchilar ham faoliyat yuritadigan maskanlar sifatida ko‘rgan. Asarda zakot, ro‘za, haj kabi asosiy farz ibodatlar haqida gapirilib, musulmonlarning toza bo‘lishi zarurligi, islomda «tohirlik» tushunchasi va uning ahamiyati tushuntirilgan.

Asarning so‘nggi qismida «Fasl» sarlavhasi ostida turli hayotiy saboqlarga to‘xtalib, o‘qituvchilarni qadrlash va hurmat qilishning ahamiyatini «Ustozning haqqi ota haqqidan ulug‘dur» jumlasida ta’kidlagan. Ilm yo‘lida olg‘a yurish, ota-onaga hurmat, to‘g‘ri va halol inson bo‘lishning muhimligini urg‘ulagan. Qisqacha aytganda, asar bolalar va yoshlarga ta’lim olish zarurligi, o‘qituvchilar va ota-onalarning qadri haqida nasihat qilish maqsadida yozilgan.

«Husnil Ibodat»

Barudiy ushbu asarida namoz ibodatini maqtab, namoz vaqtlarini, namozni qanday o‘qishni, qaysi suralarni o‘qishni va namozda vojib hamda makruh bo‘lgan holatlarni savol-javob shaklida batafsil tushuntirgan. Ikki rakat sunnatdan tashqari nafl namoz o‘qish makruh ekanligini, buning o‘rniga qazo namoz o‘qish to‘g‘riroq ekanligini bildirgan. Namozning shartlari orasida kishining avrat joylarini yopishi, qiyom holida turishi va niyat qilishi kerakligini sanab, vojib va makruh holatlarga oydinlik kiritgan. Asar odamlarga namoz o‘qishni o‘rgatadi. Muallif diniy ma’lumotlar doimo olimlar (din peshvolari) tomonidan tushuntirilishi kerakligini ham ta’kidlagan.

«Husnu’l-Mashrab fi Sarf-i Lisoni’l-Arab» va «Husul-ul Ereb fi Nahv-i Lisoni’l-Arab»

Barudiyning bu asarlari madrasalarda o‘qitish uchun arab va usmonli turk tillari grammatikasi qoidalari va ma’lumotlarini o‘z ichiga olgan. Unda arab tilidagi asl ismlar, ism-i makon, ism-i zamon, ism-i olat, ism-i tasgir va fe’ldan yasalgan ismlar (ism-i foil, ism-i maf’ul, sifat-i mushabbaha, mubolo‘a-i foil, ism-i tafdil, ism-i mansub) misollar bilan tushuntirilgan. «Husul-ul Ereb fi Nahv-i Lisoni’l-Arab» asari esa arab tili qoidalarini o‘rgatish maqsadida misollar bilan bayon etilgan.

«Al-Kitobu’s-Soniy: Mina’l-Irhihati’l-Mutasalsilah fi Ahadisi Sharifa»

Barudiy bu asarini hadis va sunnatlar haqida xalqni to‘g‘ri va to‘liq shaklda xabardor qilish maqsadida yozgan.

«Al-Uqudus’-Salos: Nikoh, Taloq, Yemin»

Barudiy nikoh, taloq, mehr, mahram va nomahram tushunchalarini ko‘rib chiqib, ularning diniy jihati haqida ma’lumot bergan. Asarda mol-mulkni taqsimlashda ayollarning huquqlari, ayolning jamiyatdagi o‘rni, ayol haqlari va ularning shariy (diniy) jihatlari tushuntirilgan.

«Ma’orif-i Islomiyya»

Barudiy ushbu asarida ta’lim-tarbiya va yangilikchi fikrlariga o‘rin bergan. Uning fikricha, ta’lim-tarbiyada diniy ilmlar bilan bir qatorda aqliy ilmlarga ham joy berilishi kerak. Bundan tashqari, u ta’limning turkiy tilda olib borilishini ta’kidlagan.

«El-Müntehab min Kitab-i Zeyli’l-Müzeyyel»

Barudiy ushbu asarida muhim islom olimlaridan biri Muhammad ibn Jarir at-Tabariyning tafsir, hadis, fiqh va tarix kabi ilmiy sohalardagi qarashlariga baho bergan. «Islom tarixchilarining shayxi» yoki «Islom dunyosining Gerodoti» sifatida ta’riflangan Tabariyning «Tarixi Tabariy» asarida zamon va yaratilish masalalari ko‘rib chiqilgan; asar IV asrning boshlariga qadar bo‘lgan uzoq davrga yorug‘lik sochishi hamda bularning barchasini tarixchi bilan birga tafsirchi yondashuvi bilan bayon qilishi jihatidan ahamiyatga ega. Barudiy «El-Müntehab min Kitab Zil El-Müzeyyel» asarini turkiy tilga tarjima qilib, oyat, hadis va sunnatlar bilan qo‘llab-quvvatlagan. Barudiyning tarjimasi diniy ilmlardan tashqari sarf, nahv, axloq, mantiq, matematika kabi aqliy ilmlar bilan shug‘ullanuvchilarning o‘rnak sifatida foydalanadigan bosh kitoblaridan biriga aylangan.

«Din va Adab» («Ed-Dîn ve’l-Edeb») jurnali

Barudiy 1906-yilda «Ed-Din ve’l-Edeb» («Din va Adab») jurnalini chiqargan. Jurnal nashrlari vaqti-vaqti bilan 1917-yilgacha davom etgan. Barudiyning ko‘plab maqolalari ushbu jurnalda chop etilgan. U jurnalda hayot saboqlari xarakteriga ega bo‘lgan, yaxshilik va to‘g‘rilikni ifodalovchi hadisi shariflar va hikoyalarga o‘rin bergan. Ayniqsa musulmonlar o‘rtasida do‘stlik va birodarlikka urg‘u berib, «Musulmonning musulmonga qoni haromdir» jumlasini ta’kidlagan va birlikni ta’minlash kerakligini uqtirgan.

Jurnal matnlarida ruslarning ta’siri, madrasalarning ahvoli va ularni isloh qilish zarurligi haqida batafsil ma’lumotlar keltirilgan. Madrasalarda arab tili darslari bilan birga tatar tili darslari ham o‘tilishi kerakligi ta’kidlangan. Madrasalarning ahamiyati «Madrasalar qanchalik kuchli bo‘lsa, mamlakat shunchalik qudratli bo‘ladi. Millatning talabalari qancha ko‘p bo‘lsa, uning harbiy, siyosiy, tijoriy va ijtimoiy kuchi ham shuncha ortadi. Janglarda Yevropada birinchi bo‘lgan Rossiya qanchalik katta bo‘lmasin, olimlar va ta’limda orqada qolgan» degan so‘zlar bilan ta’kidlangan; shu bilan birga ruslardan namuna olishdan ko‘ra ta’lim sohasida orqada qolganlik masalasi ko‘rsatilgan.

Jurnalda dunyoga mashhur madrasalardan biri bo‘lgan Hindistondagi Ali Qodi majmuasining qurilish sabablari, Seyid Ahmad Xonning mavjudligi, xarajatlari va dars mazmuni haqida so‘z yuritilib, uning namunaviy majmua ekanligi ta’kidlangan. Majmuaning muallimi Seyid Ahmad Xonning ta’lim, o‘qitish va tarbiya sohasidagi hissasi haqida ma’lumot berilgan.

O‘sha davrda Qozondagi madrasalarda juda kam talabalar ta’lim olayotganidan noligan Barudiy xalq ongini o‘stirish uchun ta’limning ahamiyatini ta’kidlagan. U xususiy tashabbus va davlat ko‘magida madrasalar ochilishini istagan. Talabalar tarbiyasida ikki yo‘nalish bo‘lishi kerakligini — «Tarbiya-i ilmiya va aqliya» hamda «Tarbiya-i badaniya»ning ahamiyatini — ta’kidlagan. Asarda Qur’oni Karim insonlar uchun ne’mat ekanligi va Allohning nasihatlariga quloq solish kerakligi aytilgan. Xalq orasida masjidlar qurishning ahamiyati haqida gapirib, odamlarni masjidlar qurishga undagan. Shuningdek, rus tilini ta’lim tili sifatida joriy etish talabalarning islom madaniyati va muhitidan uzoqlashishiga zamin yaratishi sababli bunga qarshi chiqqan va rus tilida ta’limni qo‘llab-quvvatlaganlarni millatning dini va axloqini buzishda ayblagan.

«Bad’ul-ma’orif»

Barudiy ushbu asarida islom dini, Payg‘ambarimiz hayoti va payg‘ambarlarning xususiyatlari haqida ma’lumot bergan. U payg‘ambarlarni «Payg‘ambarlar Alloh taoloning diniy hukmlarini mukammal suratda insonlarga yetkazuvchi, yolg‘oni va xatosi bo‘lmagan gunohsiz qullaridir» degan iboralar bilan ta’riflagan.

Barudiy hazrati Muhammad (s.a.v.) Alloh taoloning bir quli ekanligini va Alloh taoloning diniy qoidalarini tablig‘ etish uchun yuborilgan elchi ekanligini ifodalagan. Ularga payg‘ambarlik qachon va qanday kelgani, Makkadan Madinaga hijrati, necha yoshda vafot etgani hamda vafotidan keyin xalifa bo‘lgan hazrati Abu Bakr, hazrati Umar va hazrati Usmonning xalifalik davrlari va qancha muddat xalifa bo‘lib qolganlari haqida ma’lumot bergan. Bu ma’lumotlar bilan birga Kalimai tavhidning izohini va uning musulmonlar orasidagi rolini tushuntirgan.

Barudiy muqaddas kitoblar va bu kitoblar qaysi payg‘ambarlarga nozil qilingani haqida ma’lumot bergandan so‘ng, hazrati Muhammad (s.a.v.)ning so‘nggi payg‘ambar ekanligini va islom dinining «abadiy qolishini» ta’kidlagan. Imonni «Alloh taolo va Uning farishtalariga, kitoblariga, payg‘ambarlariga, oxirat kuniga va qadarga ishonish» deb ta’riflagan. Asarda quyidagi savollarga javob berilgan: farishtalar va ularga nega imon keltirilishi kerak; oxirat kuniga imon nega muhim; qiyomatdan so‘ng insonlar qanday hisobga tortiladi.

«Azkorus-Salot»

Barudiy «Azkorus-Salot» asarida namoz va namozda o‘qiladigan duolar haqida ma’lumot bergan. U Ma’un, Nasr, Ixlos, Falaq, Nos, Qunut, Rabbana Atina, Allohumma Solli, Allohumma Barik va Fil suralarini keltirib, ularning ma’nolarini tushuntirgan.

Muhokama

Natijalar Barudiy faoliyatining ikki yo‘nalishi — amaliy islohot va yozma ijod — bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lganini ko‘rsatadi. Madrasa dasturiga aqliy fanlarni kiritish, ta’limni turkiy tilda olib borish va dinni xurofot hamda mutaassiblikdan tozalash haqidagi qarashlari Muhammadiya madrasasining bo‘limlarga ajratilishi, muallimlar bo‘limining ochilishi va dasturdagi pozitiv fanlar ulushida (o‘n ikki pozitiv fan va to‘rt diniy dars) o‘z ifodasini topgan. Xuddi shu qarashlar «Ma’orif-i Islomiyya», «Din va Adab» kabi asarlarda ham bayon etilgan, ibodat, hadis va arab tili grammatikasiga oid darslik xarakteridagi asarlar esa shu dasturni ta’lim jarayonida qo‘llab-quvvatlagan.

Matndagi ma’lumotlarga ko‘ra, Barudiy Gasprinskiy yo‘lini davom ettirgan, ammo fikr va maqsad jihatidan ular orasida farqlar mavjud bo‘lgan. Muhammadiya madrasasi bo‘limlarining g‘arb tipidagi Usmonli ta’lim tizimiga o‘xshashligi ham qayd etilgan. Shu bilan birga, Barudiyning islohotchiligi diniy doiradan chiqmagan: u ayollar ta’limi va huquqlarini shariat nuqtai nazaridan asoslagan, yangi fanlarni diniy maqsadlarga xizmat qiluvchi vosita sifatida ko‘rgan; ayrim o‘quvchilar uning aynan shu yondashuvini tanqid qilgan. Rus tilini ta’lim tili sifatida joriy etishga qarshi chiqishi esa uning ta’lim islohotini millat dini va axloqini saqlash masalasi bilan bog‘laganini ko‘rsatadi.

Xulosa

O‘z g‘oyalari bilan Idil-Ural hududidagi olimlar orasida ajralib turgan Olimjon Barudiy nafaqat Qozon tatarlarining, balki Rossiya musulmonlarining uyg‘onish harakatlarida ham muhim rol o‘ynagan. Barudiy o‘qigan yillarida ham, vazifada bo‘lgan davrida ham maktab va madrasalar rivojlangan millatlardan orqada qolayotganini, ta’limda fan va aqliy ilmlarga yetarli e’tibor berilmayotganini ko‘rgan. Shu sababli u Idil-Ural turklari orasida diniy va fikriy hayotda, ayniqsa Qozon va uning atrofida boshlangan islohot va yangilanish harakatida ishtirok etib, ta’lim tizimini mustahkamlashda, tatar xalqining diniy va milliy o‘zligini qayta tiklashda hamda Vatanga va millatga foydali insonlar yetishtirishda muhim rol o‘ynagan. Faoliyati bilan bir qatorda yozgan asarlari bilan ham ta’lim tizimining rivojlanishiga hissa qo‘shgan.

Barudiy islomiy ilmlarni turkiy tilda tushuntirish islomni yaxshiroq tushunishda foydali bo‘ladi, deb hisoblagan. Shu maqsadda «Azkorus-Salot», «Bad’ul-ma’orif», «Muomalot», «Ibodati Salos» kabi darslik xarakteridagi asarlar yozgan; bu asarlar o‘sha davr madrasalarida o‘qitish uchun nashr etilgan. Xulosa qilib aytganda, Barudiy xalqning madaniy saviyasini oshirishda muhim o‘rin tutgan. Yangi fikrlarga ochiq xarakteri bilan u yozuvchi, shoir va siyosatchilar avlodining tarbiyalanishiga hissa qo‘shgan hamda kiritgan yangiliklari bilan tarixdan muhim o‘rin olgan ulamolardan biri bo‘lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mustafa Ergün, Barış Çiftçi, "Türk Dünyasının İlk Ortak Eğitim Reformu: Usul-i Cedit Hareketi" (Turk dunyosining birinchi umumiy ta'lim islohoti: Usuli jadid harakati), I Xalqaro Turk dunyosi madaniyat qurultoyi, Izmir, 2006, 7-bet.
2. Nadir Devlet, "Âlimcan Barudî", DİA (Turkiya Diyonat Vaqfı Islom ensiklopediyasi), 2-jild, 463-bet.
3. Ahmet Kanlıdere, "Mercânî", DİA, 29-jild, 170-bet.
4. M. Yaşar Kandemir, "Kütüb-i Sitte", DİA, 27-jild, 222-bet; Bünyamin Erul, "Tatar Alimlerden Rızaeddin B. Fahreddin (1859-1936) ve Hadisçiliği" (Tatar olimlaridan Rizoeddin b. Faxreddin (1859-1936) va uning hadischiligi), AÜİFD (Ankara universiteti ilohiyot fakulteti jurnali), XLVI/II, 2005, 59-bet; Ergün, Çiftçi, Türk Dünyasının İlk Ortak Eğitim…, 7-bet; Azade-Ayşe Rorlich, Volga Tatarları: Yüzyılları Aşan Milli Kimlik (Volga tatarlari: asrlardan o'tgan milliy o'zlik), tarjimon: Mehmet Süreyya Er, İletişim, Istanbul, 2000, 197-bet.
5. İsmail Türkoğlu, "Türk Dünyasının Kuzey Yıldızları Türk – Tatar Aydınları" (Turk dunyosining Shimol yulduzlari: turk-tatar ziyolilari), Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi, 17, 2012, 117-bet.
6. Maraş, "İdil Ural Bölgesi…", 84-bet.
7. Akhmetzyanov, "Tataristan'da Tasavvuf…", 80-bet; Akçura, Damolla Âlimcan…, 109-bet.
8. Alper Alp, Kazan Tatarları'nın Siyasî Konum ve Yönelişleri (1905-1916) (Qozon tatarlarining siyosiy mavqei va yo'nalishlari), Gazi universiteti Ijtimoiy fanlar instituti, nashr etilmagan doktorlik dissertatsiyasi, Anqara, 2010, 26-bet.
9. Akçura, Damolla Âlimcan…, 54-55-betlar.
10. İsmail Türkoğlu, "Müslüman Kongreleri" (Musulmonlar qurultoylari), DİA, 32-jild, 97-98-betlar.
11. Azade-Ayşe Rorlich, Volga Tatarları: Yüzyılları Aşan Milli Kimlik, tarjimon: Mehmet Süreyya Er, İletişim, Istanbul, 2000, 197-bet.
12. Âlimcan El Barudî, İbâdât-ı Selâs (Uch ibodat), Qozon, 1893, 2-19-betlar.
13. Âlimcan El Barudî, İbâdât-ı Selâs, Qozon, 1909, 3-16-betlar.
14. Âlimcan El Barudî, İbadât-ı Selas, Qozon, 1893.
15. Âlimcan El Barudî, Medhal-i Arabiye (Arab tiliga kirish), Qozon, 1894, 2-32-betlar.
16. Âlimcan El Barudî, Muâmelât (Muomalot), Qozon, 1910, 3-36-betlar.
17. Âlimcan El Barudî, Sevâd Han, Qozon, 1891, 2-24-betlar.
18. Âlimcan El Barudî, Tekmile-i Sevâd (Savodning davomi), Qozon, 1908, 3-62-betlar.

19. Âlimcan El Barudî, Hüsnü'l İbâdet (Ibodatning go'zalligi), Qozon, 1910.
20. Âlimcan El Barudî, Hüsnül Meşreb Fî Sarf-ı Lisâni'l Arab (Arab tili sarfi bo'yicha), Qozon, 1891, 2-132-betlar.
21. Âlimcan El Barudî, Husûl-ül Ereb Fî Nahv-i Lisâni'l Arab (Arab tili nahvi bo'yicha), Qozon, 1892.
22. Âlimcan El Barudî, El Kitâbü's Sânî: Mine'l-irhinati'l-müteselsileh fi ehadis-i şerife (Ikkinchi kitob: sharif hadislarga oid), Qozon, 1908, 2-26-betlar.
23. Âlimcan El Barudî, el-Ukûdü's-Selâs: Nikâh, Talâk, Yemin (Uch bitim: nikoh, taloq, qasam), Qozon, nashr yili ko'rsatilmagan, 3-32-betlar.
24. Âlimcan El Barudî, Maârif-i İslâmiyye (Islom ma'rifati), Qozon, 1895, 3-24-betlar.
25. Fatih Kanca, "Taberî'nin Târîhu'l-Ümem Ve'l-Mülûk Adlı Eserinde Esbâb-ı Nüzûl" (Tabariyning "Tarixul-umam val-muluk" asarida nuzul sabablari), Kilis 7 Aralık universiteti ilohiyot fakulteti jurnali, 5/9, 2018, 400-bet.
26. Âlimcan El Barudî, El-Müntehab Min Kitab-ı Zeyli'l-Müzeyyel, Qozon, nashr yili ko'rsatilmagan, 2296-2561-betlar.
27. Âlimcan El Barudî, Ed-Dîn ve'l-Edeb (Din va adab), Qozon, 1906, 287-320-betlar.
28. Âlimcan El Barudî, Bed'ü'l Maârif (Ma'rifat boshlanishi), Qozon, 1897, 3-16-betlar.
29. Âlimcan El Barudî, Ezkârü's Salât (Namoz zikrlari), Qozon, 1910.